

18. Asır Türkmen Şairi Azadi'nin Türkmenlerin İktisadi ve Toplumsal Hayatına Dair Görüşleri

Ahmet Dinç*

Güngör Turan**

Nyyazmyrat Halow***

Özet

Azadi, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılışından sonra merkezi bir devlet otoritesi altında siyasi birlik kuramayan; İran, Hive ve Buhara hanlarının idaresi altında dağınık hâlde yaşayan Türkmen boylarının bu kötü durumuna, özellikle de Nadir Şah'ın Türkmenlere saldırılarına şahit olmuştur. 18. asırda, Türkmen boyları Nadir Şah'ın baskınlarından kaçarak Karakum çölüne göçmek zorunda kalmış; mallarını ve mülklerini tamamen yitirerek yoksullaşmıştır. Azadi, Türkmenlerin maruz kaldığı bu siyasi ve iktisadi koşullar altında "Va'z-ı Âzâd (Bağımsızlık Konuşması)" adlı eserinde, Türkmen boylarını iktisadi çöküşten kurtaracak, Türkmenlerin refahını yükselterek barış ve rahatlık getirecek siyasi, toplumsal ve iktisadi hususiyetleri dile getirmiştir. Azadi, bu eseriyle Türkmen boyları arasındaki siyasi anlaşmazlıkların durdurulması; adaletli yöneticilerin idaresi altında Türkmen boylarının birleştirilmesi; tarım ve ticaretin düzene sokulması, halkın refahının yükseltilmesi, yoksulların durumunun iyileştirilmesi; varlıklı insanların yardımıyla sulama kanallarının, yolların, köprülerin yapılması; cehaletin yok edilmesi, gerçek ilim adamlarının yetiştirilmesi gibi toplumsal taleplere çözümler getirmeyi amaçlamıştır. Azadi, bu özgürlük çağrısıyla, Türkmenleri iktisadi ve toplumsal refaha ulaştıracak maddi koşulları dile getirmekle kalmamış;

* Dr. Canik Başarı Üniversitesi, Uluslararası Ticaret Bölümü / Samsun
da29tr@yahoo.com

** Prof. Dr. Epoka Üniversitesi, İktisat Bölümü / Arnavutluk
gturan@epoka.edu.al, gungorturan@yahoo.com

*** Mahdumkulu Türkmen Devlet Üniversitesi / Türkmenistan

Türkmen boylarının merkezi bir siyasi otorite altında birleşmesine zemin hazırlayacak güçlü bir “toplumsal motivasyon”un oluşumuna yönelik önemli bir misyon yüklenmiştir. Bu çalışmada, esas olarak, Azadî'nin “Va'z-ı Âzâd” adlı eserinden hareketle, 18. asır Türkmen toprakları üzerinde varlığını sürdüren Türkmen boylarının toplumsal ve iktisadi meseleleri ile ünlü şairin bu meselelere karşı dile getirdiği görüşleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Azadî, Türkmenler, iktisat, toplum.

Giriş

1700–1760 yılları arasında yaşamış olan Türkmen şairi Dövmammed Azadî, Türkmenistan'ın güneybatısında bulunan Garrığala'da dünyaya gelmiştir. Azadî, Etrek'te yerleşik Göklen Türkmenlerindedir. Köy okulundan sonra, Hive medresesinde eğitim almıştır. Kimliği hakkında yazılı bilgiler bulunmamaktadır. Günümüze kadar ulaşmış olan eserlerinde, Farsça, Arapça ve Çağatay Türkçesini kullanmıştır.

Şair Azadî'nin manzum olarak yazdığı eserlerinin yaklaşık 6000 mısrası günümüze ulaşmıştır. İçeriğiyle ve konusuyla 1753-1754 yıllarında (1167 Hicri yılı) Çağatay Türkçesiyle yazdığı manzum “Va'z-ı Âzâd” Azadî'nin en değerli eseri sayılmaktadır. Bu yıllar Azadî'nin en verimli olduğu ve dünyaya bakış açısının tamamen olgunlaştığı yıllardır. 4 bölümden oluşan eserin birinci bölümde devlet yöneticileri ve devlet, ikinci bölümde hayırseverlik, üçüncü bölümde ilim, dördüncü bölümde ise toplum hayatının değişik yönleri ele alınmıştır.

Azadî, “Va'z-ı Âzâd” eserinde 18. asırda yaşayan Türkmen boylarının siyasi ve iktisadi durumunu dile getirmiştir. Bu eserinde beyan ettiği toplumsal ve iktisadi görüşleri incelendiğinde; Azadî'nin Türkmen boylarının sosyal yaşamında toplum fikrinin gelişmesine önemli bir katkıda bulunduğu söylenebilir. İslami düşünce sistematiği doğrultusunda, Türkmen edebiyatında ilk defa halkın toplumsal ve iktisadi hayatını yorumlamaya teşebbüs etmiştir. Azadî, sadece adaletsiz sosyal yapının değiştirilebileceğine inandığını ifade etmekle kalmayıp; sosyal adalete dayanan toplumun nasıl olması gerektiğini, kendi düşünceleri doğrultusunda göstermeye çalışmıştır. Dile getirdiği iktisadi ve siyasi görüşler Türkmen boylarını birleştirip, siyasi ve iktisadi çöküşten çıkaracaktır. Tarımın ve ticaretin geliştirilmesi, vergi adaleti, imar, iskân, devletin iktisadi rolü gibi önemli meselelere bakışı, Azadî'nin içinde yaşadığı toplumun iktisadi sorunlarına duyarlı olduğunu göstermektedir.

Azadi, eserinde, sadece siyasi sorunlara değil, aynı zamanda tarım, ticaret, içtimai adalet vs. gibi iktisadi meselelere de değinmiştir. Selçuklular sonrası kendi aralarında süregelen iç çatışmalar ve kavgalar nedeniyle merkezî bir siyasi otoritenin altında birleşemeyen; farklı devlet ve hanlıkların idaresi, saldırıları ve zulmü altında dağınık, göçebe yaşayan Türkmenleri bir araya getirme, birlik oluşturma ve böylece toplumsal düzenin tesisi ve iktisadi refaha ulaşma yolundaki görüşleriyle kanaat önderliği yapmıştır. Bu özelliğinden dolayı, ünlü şairin adı ve görüşleri, hâlen Türkmenistan'ın en büyük üniversitelerden biri olan “Dövlətməmmət Azady Adyndaky Türkmen Milli Dünyä Dilləri İnstitutu”nda yaşatılmaya devam etmektedir.

16. asırdan 19. asır başlarına kadar Türkmenler, hayvancılıkla uğraşarak yarı yerleşik ve tam yerleşik hayata geçmeye devam etmiştir. Bu sürecin uzun sürmesi, Türkmen topraklarında siyasi bir otoritenin tesis edilememesi nedeniyle sürekli saldırılara maruz kalan halk arasında toplu göçlerin yaşanmasına bağlıdır. “Dış düşmanların saldırılarından dolayı dağlık bölgelere göç edip tarımdan hayvancılığa; sonra da uygun şartlar oluştuğu zaman, yine yerleşik hayata, tarımla uğraşıya geçiliyordu.” (Yazliyev vd. 1994: 179).

Azadi Devrinde Türkmen Boylarının Siyasî Durumu

Büyük göçlerin yaşandığı 18. asırda Türkmen boyları, terkipleri açısından büyük değişikliklere uğramıştır. “Önce büyük boyların giderek küçülmesi, yeni büyük boyların oluşması, daha önceki boyların yerine yeni boyların teşekkül etmesi bu döneme has bir süreçtir.” (Yazliyev 1994: 5). Bu süreç, “kuzeydeki sosyal ve iktisadi açıdan geri kalmış göçebe ve yarı göçebe Türkmen boylarının güneye göçmeleri ve oradaki Türkmenlerle karışması sonucunu doğurmuştur.” (Bakasowa 1961: 12).

18. asrın birinci yarısında Türkmen boyları, Gürgen ve Etrek yakasında Göklen, Nohur ve Eymur; Köpetdağ eteği bölgesinde Emreli, Alili, Garadaşlı vb. ile Merv vahasında Safevi İran hakimiyetindeki Horasan ve Gürgen'de yaşıyordu. Harezmi vahasında, Hazar denizinin doğu yakasında çöl ve dağlık bölgede yaşayan Teke, Yomut, kısmen Çovdur boyları ve Salırlar, Hive'nin iktidarı altındaydı.¹ Amuderya kıyısında Carcov'dan Kerki'ye kadar olan bölgede yaşayan Ersarı boyu ile Sakar, Bayat, Alam, Arabacı gibi diğer küçük boylar, Buhara'nın iktidarı altındaydı. Fakat Türkmen boylarının üzerindeki bu egemenlik hiçbir zaman kalıcı olmamıştır. Türkmenler sürekli tepki göstermişlerdir. Mangışlak ve Üstyurt'ta yaşayan Türkmen boyları olan Çovdur ve Salırlar, bu feodal beylere karşı kuvvetli bir biçimde direnmiştir.

İran ve Orta Asya hanlıklarının dağılık durumu, İran'da bulunan Afşar Türkmenlerinin beylerinden Nadir Şah'ın İran'ın başına geçmesine ve Safevi İmparatorluğunun yıkıntısından büyük devlet kurarak; Hive, Buhara ve diğer toprakları idaresi altına almasına imkân sağlamıştır. 1730-1740 yıllarında Türkmenler, Nadir Şah'ın istilalarına maruz kalıyorlardı. Sert bir direnç göstermelerine rağmen, Türkmen boylarının birlikte hareket etmemesi onları zayıf düşürüyordu. Nadir Şah'ın saldırıları çok yıkıcıydı. Saldırıları sırasında vahalar harap ediliyor, sulama tesisleri yıkılıyor, iktisadi ve sosyal hayat tamamen alt üst oluyordu. Nadir Şah'ın askerlerinin takibi sonucu birçok Türkmen boyu çöl içlerine, Hazar denizi kıyılarına ve Mangışlak'a sığınuyordu. Ancak Nadir Şah, Türkmenleri otoritesi altına tam olarak alamamıştı. Ona tabi olan kabileler ise sürekli tepki gösteriyorlardı. 18. asrın ortalarında Nadir Şah'ın imparatorluğu çok sayıda isyanla zorluk içinde geçmiştir. Şah'ın ölümü (1747) ile İran'da çok sayıda taht adayları arasında şiddetli çatışmalar baş göstermiş; Horasan, birbirine düşman olan küçük feodal yönetimlere ayrılmıştır. İran'a tabi olan Ermeni, Gürcü vb. milletler, İran'ın zayıflığını fırsat kollayarak, arka arkaya özgürlüklerine kavuşmuştur. "İran'ın zayıflamasıyla, kuzey bölgesinde tarımla uğraşan Türkmenler ile Nadir Şah'ın saldırıları nedeniyle çölün içine çekilen Türkmen boylarının bir kısmı, güney Türkmenistan'a, Harezmi'ye göçmüştür." (Bakasowa 1961: 15).

18. asır başlarına kadar büyük boylardan sayılan Yomutlar öncelikle Astrabat, Etrek ve Gürgen'de yaşamaya başlamıştır. Eskiden bu topraklarda yaşayan Söyünhan Türkmenleri zannedilen Salır, Eymir, Oklu boyları ise güney Türkmen topraklarına doğru göçmüştür. Yomutların bir kısmı Ahal ve Merv etrafında da yaşamıştır. 18. asırda Yomutlar ikiye bölünmüştür. Caparbay ve Atabay kabileleri Hazar'ın kıyı şartlarına uyum sağlayarak burada kalmıştır. Bayramşalılar ise 18. asır başlarında Hive topraklarına göçerek bu topraklara yerleşmiştir. Aynı topraklara Ata, Karadaşlı, Çovdur, İğdir, Abdal, Deveci, Göklen, Arabacı, Yemreli boyları da göçmüştür. Bu boyların eski Harem topraklarına göç etmelerinin nedeni; daha çok Balkan Dağı civarlarındaki otlakların azlığı, Mangışlık etrafına Kazak ve Kalmuk göçebelerinin yaklaşmaları, Ahal yakınlarına tekelerin kontrollü bir şekilde yerleşmelerinden dolayıdır. Diğer taraftan, kadim Harezmi toprakları Türkmenlerin ata vatanının bir kenarıydı. Hive hanları da hanlığın idaresi altındaki bu topraklara Türkmenlerin göçmesine fazla tepki göstermemiştir. Çünkü Türkmenlerden ordu ve hanlığı dış saldırılardan korumakta asker olarak faydalanmak istiyorlardı. Bu sebeple Hive topraklarında yaşayan Türkmenlerin sayısı artmıştı. Zamanla Türkmenlerin birçoğu Lebab civarlarına ya da güney

Türkmen topraklarına tekrar göçmüştür. Hive hanlığı topraklarında pek çok Türkmen boyu; Teke, Yomut, Çovdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Deveci ve diğer boylar yaşamıştır. Hive'de yaşayan Türkmenler, daha çok bugünkü Daşoğuz bölgesindeki Türkmenlerdir.

Türkmenlerin Hive'ye karşı savaşları Muhammed Emin Han döneminde yoğunlaşmıştır. Emin Han'ın Türkmen topraklarının güneyine doğru gerçekleştirdiği saldırılarda tarım alanları, köyler, hayvanlar zarara uğramıştır. Bu durum halk arasında açlığa yol açınca Türkmenlerin nefretini celbetmişlerdir. “Amuderya ile Hazar Denizinin arasındaki geniş topraklarda, Türkmenlerin yaşamı dağınık parçalar hâlinde olmuş, derli toplu bir devlet kuramamışlardır. Amuderya kıyılarındaki Türkmenlerin bir kısmı Buhara'ya, öbür kısmı ise Hive'ye bağımlı olmuştur (Roslyakov 1989: 47)”. “Buhara Hanlığı, bağımsız devlet olarak vergi koyma ve halktan vergi toplama konusunda kendi sistemini kurmuştu. Vatandaşlık hakkına sahip Buhara Türkmenlerinin büyük kısmı da vergilerini ödüyorlardı. Kerki, Termez, Çarcov ile Buhara arasında buğday ticareti yapılıyordu. Buğday ticareti develer ile karadan, suyolu ile de Amuderya'dan yapılıyordu. Buhara'da üstü açık veyahut kapalı 50'ye yakın pazar yeri bulunuyordu.” (Logofet 1909: 86). Buna göre, Buhara'nın Orta Asya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olduğunu belirtmek zor değildir. Ancak esas önemi, “Buhara'nın transit ticaret yolu üzerinde olmasından kaynaklanmıştır.” (Krestovsky ve Suvorina 1887: 298).

Azadî'nin İktisadi Görüşleri

Azadi, Türkmen boylarının maruz kaldığı bu siyasi koşullar altında; siyasi düzenin yeniden tesisi ile beraber sosyal adaletin sağlanması ve yoksulluğun ortadan kaldırılması, tarım ve ticaretin geliştirilmesi, vergi adaleti, para ve mal ilişkilerinin halkın refahını arttıracak biçimde düzenlenmesi gibi devrin temel toplumsal ve iktisadi konularına çözüm getirmeye çalışmıştır.

Tarım ve ticaret ilişkileri

18. asırda Türkmen boylarının iktisadi durumunun temel iki kaynağını tarım ve hayvancılık oluşturuyordu. Tabii şartlara, sulanan toprakların ölçüsüne göre, bir yerde hayvancılık fazla yapılıyor, diğer yerlerde ise halkın büyük kısmı tarımla uğraşıyordu. “Tarihi kaynaklar, Türkmenleri esas olarak ikiye ayırmaktadır; göçmen olup hayvancılıkla uğraşanlar ve yerleşik olup tarımla geçinenler” (Niyazov 1996: 92). Bu geçim kaynağı şekli Bakasowa tarafından da şöyle değerlendirilmiştir: Bu devirde Türkmenler, geniş bir alanda ve iklim şartları farklı topraklarda yaşıyordu. Dolayısıyla, çok çeşitli

iktisadi alanlarda faaliyet göstermekteydiler. “Hazar kıyısındaki stepler, Üstyurt ve Mangışlak kurak ve tarıma elverişsizdi. Burada Türkmenler hayvancılıkla uğraşıyordu. Göçebe hayvan yetiştiricileri koyun, keçi, deve, at gibi hayvanları yetiştiriyordu. Hayvancılıkla uğraşılan bölgelerde sürülerin, kuyuların ve otlakların feodal mülkiyeti ataerkil düşünceyle feodal ilişkilerin temelini oluşturmaktaydı.” (Bakasowa 1961: 13).

Hayvancılığın yanı sıra tarım Türkmenlerin hayatında önemli rol oynuyordu. Olumsuz hava şartlarına rağmen, Hazar kıyısındaki Türkmenler bile yağmur, dağ pınarı, eriyen kar suyunu kullanarak tarımla uğraşmaya çalışmışlardı. 1726 yılında, Hazar kenarında araştırma yapan Rus seyyahı Soymonov, çalışmalarında; “Türkmenlerin buğday, pirinç ve hatta pamuk yetiştirdiklerini yazmıştır. Nadir Şah’ın talimatı üzerine Hazar denizinin doğu yakasında araştırma yapan İngiliz kaptanı Vudruf, Türkmenlerin üzüm, kavun, salatalık, havuç, soğan vb. sebze ürünlerini yetiştirdiklerini belirtmiştir. Amuderya, Etrek ve Gürgen vadileri, Harezmi’nin bir kısmı, Murgap vahası ve Köpetdağ eteği bölgesi tarıma elverişliydi. Buralarda halk özellikle göçebe veya mera hayvancılığı ile aynı zamanda tarımla uğraşıyordu. Türkmenler buğday vs. bitkileri ekıyor, üzüm bağı ve diğer sebze ürünlerini yetiştiriyor, bahçe işleriyle uğraşıyorlardı. Tarlaların sulanması için bent, kanal, nehir olmayan yerlerde ise yeraltı kanalları kuruyorlardı (Bakasowa 1961: 14-15)”. “Göçebeler yaz ayında göçtüğü zaman, her köy halkı akrabalık yakınlığı esasına göre kendi çadırını aynı sırada kuruyordu. Köyün ortasına köyün büyüğü çadırını kurardı. Sağ ve sol taraflarına ise onun yakınları (oğulları ve kardeşleri, babanın kardeşleri ve benzerleri), sonra ise uzak akrabaları çadırlarını kuruyordu. Yabancı çadırlar en kenarda duruyordu. Neticede, yaz yerleşim yerlerinde küçük göçebe köyleri oluşuyordu. Göçebe olanlar hayvanlarının ve kendilerinin su ihtiyacını genelde çölde kuyulardan, dağ kenarında ise pınarlardan temin etmekteydi.” (Orazov 1972: 52).

Ahal ve Etrek’in bereketli toprakları eski yerleşik Türkmen boyları ve Avşarların elindeydi. Burada devam eden feodal dağınıklık, sınıflar arası şiddetli çatışmalar, Tekelerin Etrek ve Ahal’daki toprakları ele geçirmelerini kolaylaştırmıştır. Eski nüfus yerinden edilerek dağlara çekilmek zorunda kalmış veya Tekelerle karışık yaşamaya başlayarak arazi ve suyu paylaşmaya mecbur olmuştur. “Tekelerin buraya yerleşmesi sonucu arazi ve suyun kullanımına ilişkin “sanaşık”² ve “mülk”³ şeklinde olmak üzere yeni bir düzen oluşmuştur. Köpetdağ eteğindeki topraklar mülk yöntemiyle işleniyordu. Mülklerin büyük ve küçük çeşitleri vardı. Sanaşık yöntemiyle arazi ve su kullanımı ise Merv vahasında yaygınlaştı. Boyların güçlerini birleştire-

rip Murgap nehrini denetimde tutmaları, sulama ağını yönetmeleri ve yenisini tesis etmeleri kolaydı. Ayrıca, ortak su organizasyonu düşmana karşı savaş gücünün mobilizasyonunu kolaylaştırıyordu. Tekeler Merv'e geldikten sonra, Murgap vahasının yönetim hakkı için Hive ve İran ile mücadele etmek zorunda kaldılar (Yazlıyev, 1994: 178). “Nadir Şah'ın, 1730-1740 yıllarında Türkmenistan'da yaşayan Türkmenler üzerinde de hâkimiyet kurmak istemesi yüzlerce Türkmen ailesine zarar vermiş, sulama sistemlerini bozmuştur.” (Nepesov 1950: 5).

Türkmenler'de esas olarak bilinen ziraat ve hayvancılıktan başka da geçim yolları vardı. Hazar denizi kıyısında yaşayan halk balıkçılıkla ve aynı zamanda, petrol kazma, tuz çıkartma, avcılık gibi işlerle de uğraşıyorlardı. Astrabad, Esengülü bölgesinde, Çeleken, Ogurcalı adaları en çok balık çeşitlerinin avlandığı bölgeler idi. Balık ve balık ürünlerini, petrolü, tuzu kendi gemileriyle İran'ın Astrabat, Mazenderan, Gilyan bölgelerine, Rusya'nın Astrahan şehirlerine ihraç ediyorlardı. Türkmenler avladıkları balıkları, tuzu Ruslara satarak karşılığında un, elbise, çay, şeker, tabak ve çelik kazan gibi eşyalar alıyorlardı. Çünkü deniz kıyısındaki insanların başka türlü geçim imkânı yoktu. Rus ve Ermeni tüccarlarının getirdiği mallara, özellikle de una muhtaçlardı. Balıkçılık ve kayıkla yük taşıma Lebap Türkmenlerine mahsus bir olaydı. İnsanlar az çok avcılıkla da uğraşarak ailelerinin geçimini sağlıyordu. “Türkmenlerde hayvancılık ve ziraat birbirinden ayrılmaz iki uğraş alanı olmuştur. Bir ailede, bir köyde hangisi uygun ise onunla meşgul olunuyordu. Hayvanları fazla olanlar, hayvancılık; ekip-biçmeye toprak ve su bulanlar ise tarımla uğraşıyordu.” (Niyazov 1996: 94).

Ev zanaatı Türkmenistan'da çok yaygın olmasına rağmen, en başarılı zanaatçılar da tarımdan tamamen kopmamışlardı. Zanaat önemli ölçüde tarım hammaddesinin işlenmesiyle ilgiliydi (keçe, pamuk, yün ve ipek kumaş yapımı, halı dokunması). Türkmenler arasında kuyumcular, tarım aletleri ve çömlek yapımı ile uğraşan zanaatçılar bulunuyordu. Fakat zanaat aletleri yeterli olmadığından İran'ın yakındaki eyaletlerden, Hive ve Rusya'dan getiriliyordu. “Türkmenler bütün komşu halklarla mal, hayvan derisi ve diğer mamullerin ticaretini yapıyor olsalar da; İran'daki Göklenler, Afgan Hanlığı'ndaki Türkmenler, Hive'deki Yomutlar, Buhara Türkmenleri diğer Türkmenlere göre ticaretle daha çok uğraşıyorlar, tüm Asya ve Rusya'nın birçok yerinde meşhur Türkmen atlarını mal ile değiştirmek için oralara götürüyorlardı. Abdallar da karayolu üzerinden Hive, denizyolu ile Mangışlak limanından faydalanarak Rusya ile ticaret yapıyordu (Rahimov ve diğerleri 1992: 127)”. “Kerkî, Termez, Carcov ve Buhara arasında ise buğday ticareti yapılıyordu.” (Logofet 1909: 86).

Sosyal ve siyasi çalkantılar sonucunda ve denizyolu üzerinden alternatif taşımacılığın gelişmesiyle ticaret yolları değişmiş, kervan ticaretinde⁴ gerileme meydana gelmiştir. 1723 yılında, I. Petro'nun elçisi Buharalı Beneveni bu durumu şöyle anlatır: “Geçen sene Meşhed'den Buhara'ya ne kadar kervan gittiyse, Türkmen olsun, Afgan olsun hepsi soyuldu. Her yerde yollar kullanılmaz hale geldi. Sadece Belh yolu kısmen kullanılıyordu. Dolayısıyla, ticaret geriledi. Dört yıldır kervanlar Hind ülkelerine, Elahor'a gidemiyorlar. Kabil'e de gitmiyorlar. Çünkü dağlarda güçlenen Özbekler kendi aralarında sürekli mücadele içindeler.” (Bakasowa 1961: 11).

Azadi, tarımı ve ticari ilişkileri halkın refah kaynağı olarak görmüş, tarımsal faaliyetlerin ve ticaretin geliştirilmesini devletin önemli bir görevi olarak düşünmüştür. Zenginler ve fakirler, herkes, tarımla uğraşmalıdır. Tarım halk refahının esasıdır, halkın refahiysa toplumun huzurlu yaşaması için zorunlu bir şarttır. Azadi, sınıf farkı gözetmeksizin halkın tarımla uğraşması ve üretiminin artırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Böyle bir durumda arzın talebi geçmesiyle bir fazlalık ve fiyatlarda aşağıya doğru bir baskı oluşturmasıyla ucuzluğu getireceğine inanmaktadır. Halkın geçim derdinin halledilmesiyle mutluluğu ve refahı yakalayacağını belirtmiştir.

*Ekin ekmek halka emr etgej emir,
Ýagny andan nep ala bay-u pakyr.*

Ekin ekmeyi halka emretse emir (hükümdar),
Yani ondan faydalansa zengin fakir.

*Ýagny mezruglar içinde kytga ýer
Goýmagaýlar bize ragat, bisemer.*

Yani mezralar içinde kuru yer
Koymasalar ziraatsız, mahsülsüz

*Ekin ekgej çün ragaýýat sed hezar,
Hasyl algaj bihasab-u bişumar.*

Ekin ek çünkü sad hezar (kutlu gün yakın)
Mahsul olsa bihasab u bişumar (pek çok)

*Bes halayıyk doklug-u arzan ola,
Hem parahatlykda hoş döwran ola (Azady 1962: 39).*

Bes halayık tokluk ve ucuzluk olsun,
Hem rahatlıkta hoş devran olsun.

Azadi, tarım sektörünün iyileştirilmesinde hükümdar, emir ve vali vesaireyi sorumlu tutup onların her yerde tarımın gelişmesini sağlaması gerektiğini ifade etmiştir. “Ülkede işlenmemiş ve verimsiz bir küçük yer parçasının olmamasını” arzulamıştır. Hükümdar, vekillerinden tarım hakkında kafa yormalarını talep etmelidir. Bunları Nuşirevan’ın diliyle söylemiştir.⁵

*“Bir welaýatda eger bir kyta ýer,
Galsa nämezrug, men tapsam habar.*

Bir vilayette eğer bir kıta yer,
Kalsa ekilmemiş, ben alsam haber.

*Men seni ryswa kylyp, dardan asam,
Ybrat eýläp, halk era başyň kesem!”* (Azady 1962: 40).

Ben seni rüsva kılıp, dardan asayım,
İbret olarak, halk içinde başını keseyim!

Zulme karşı çıkan Azadi’nin tarımla ilgilenmeyi ve halkın refahını unutan devlet adamlarına karşı bu acımasız cezanın uygulanmasını talep etmesi önemlidir. Ama tarım konusunda hükümdarın karşısında sadece vekiller sorumlu değildir.

*“Ýagny şa hökm eýlegeý begler sary,
Goýmağaylar zerre nämezrug ýeri.*

Yani şah hüküm eyleye beylere,
Koymayalar zerre kadar ekilmemiş yer.

*Bes beýikler işin abmal etmeýe,
Ekin ekdirgeý, parahat ýatmaýa”* (Azady 1962: 40).

Büyükler işleri ihmal etmese,
Ekin ektirse, rahat yatmasa.

Azadi’nin işlenmemiş toprak parçasının kalmamasına dikkat çekerek, üretim faktörlerinin en etkin bir biçimde kullanılması ve atıl bırakılmamasına değinmesi, günümüz iktisat teorisine ışık tutmaktadır. Azadi’nin bu talebi, feodal idarecilerin toplumun ayakta tutulması amacıyla maddi ihtiyaçları üretmesi görevine tam olarak uymaktadır. Asya toplumlarında tarım, devletin veya komün ve diğer iktidar güçlerinin bütün toplumun yararlandığı bu kamusal faaliyete verdiği önem seviyesine bağlıydı. Tarım ve suyun önemsenmemesi, bazı bölgelerde yıkıma ve açlığa neden oldu, yeşil alanları çöle dönüştürdü.

Çiftçiliğin sürekli olarak geliştirilmesine ilişkin bu fikir, ülkenin iktisadi yönden zayıflaması ve dağılması şartlarında gerçekçiydi. Çünkü çiftçiliğin gelişmesi ile birlikte tarım sektörünün diğer alanları, ayrıca tarım ürünü hammaddesini işleme sanayii de geliyordu. Çiftçiliğin kalkındırılması ticaret için de fırsat oluşturdu. Daha önce ifade edildiği gibi, Etrek kıyısındaki Türkmenlerin en önemli ticari ürünü buğday olmuştur. Ayrıca, çiftçiliğin tercih edilmesi ve geliştirilmesine önem verilmesi, çiftçiliğin yerleşik olmayı gerektirmesi açısından da oldukça gerçekçi bir yaklaşımdı. Yerleşik olarak hayatı sürdürme ise, toplumun gelişmesini, iktisadi ilişkilerin artırılmasını vs. sağlıyordu.

Azadî'nin halka su temin etmeyi en hayırlı iş sayması bir tesadüf değildir. O, zengin su sahiplerine şöyle diyordu:

*“Diydi pigamber: “Tasatdyk kyl suwy,
Howz düzetgil ýa ki gazdyrgyl guýý!”*

Dedi peygamber: tasadduk (sadaka) ver suyu,
Havuz yap ya kazdır kuyu.

*Barça yhsandan ulug älem era,
Belki suw bermek tutur mümünlere”* (Azady 1962: 72.)

Tüm ihsandan ulu alem içe,
Belki su vermektir müminlere.

Azadi idarecilere ve zenginlere sulama çalışmalarında işbirliği yapma ve verimsiz toprakları sulama çağrısında bulunmuştur. Ülkenin yeşillendirilmesine yönelik herhangi bir çalışmayı takdire şayan olarak sayıyordu.

*“Bir ağaç, ýa bir semer, ýa gaýry şey,
Kim suwarsa, eýlese anlarny hay...”*

Bir ağaç, ya semer, ya başka şey,
Kim sulasa, eylese anları hay...

*Bağlağay hak yedi dovzah işigin
Cennete dahil kulur can-tenin”* (Azady 1962: 72).

Örter Hak yedi cehennem kapısın,
Cennete dahil eder canın tenin.

Özellikle büyük nehirlerin olmadığı bölgelerde veya nehirlerin ihtiyacı karşılayamadığı bölgelerde verimli hasat alabilmek için suya çok ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla, Azadi mevcut sulama sisteminin onarımı konu-

sunda çağrıda bulunmakla yetinmeyip, tarımın geliştirilmesinin önemli şartlarından biri olan karizlerin inşa edilmesini de teşvik etmiştir.

Kariz sistemi Azadi'nin eserinde “kuyular ve havuzlar” olarak adlandırılmıştır. Bu kuyular hakkında ortaçağ yazarlarından birçok kayıtlar muhafaza edilmiş ve suyun kuyulardan temin edildiği belirtilmiştir. Bu kuyularla “kariz sistemi” (Bakasowa 1961: 37) kastedilmektedir.

Azadi, idarecileri ve zenginleri yeterli suya sahip olunması ve halkın bundan faydalanabilmesinin karşılığında Allah'ın razı olacağını belirtmesiyle insanları toplum yararına hareket etmeye çağırılmaktadır. Dolayısıyla, Azadi, dini duyguları harekete geçirerek idarecileri toplumun çıkarlarını korumaya teşvik ediyordu.

*“Hem guýy, howzy bina etgenlere,
Bihasap muzdy-azym hakdan ere.”* (Azady 1962: 71).

Hem kuyu, havuz bina edenlere,
Bihasap ücret-i azim Hakdan ere.

Türkmenlerin ticari ilişkileri az gelişmişti. Dolayısıyla, Azadi'nin tarımı halkın refah kaynağı olarak değerlendirmesi yanında ticaret konusuna da önem vermesi şaşırtıcı değildir. Azadi, refah için ticaretin önemini anlamıştır. Bu yüzden kendisi, ticaretin geliştirilmesi için ticaret yollarının güvenliliğinin sağlanmasının, yolların, köprülerin ve kervansarayların düzenlenmesinin, yurt içinde ve devletlerarasında barış ve huzurun temin edilmesinde önemli olduğunu söylüyor. Eserinde ticareti geliştirmenin şartlarına defalarca dikkat çekiyor. Yolların korunmasının, ticarete güvenliğin temin edilmesinin devletin ve idarecilerin görevi olduğunu vurguluyor:

*Bolmagaý täjirleriň joly aman,
Kylmasa tenbisini şahy-heman.*

Olmaz tacirlerin yolu aman,
Kılmasa tenbihini şahı heman.

*Ýol uranlar birle ogrysny şah,
Kesme, öldürme her salu mah.”* (Azady 1962: 28)

Yol kesenler ile hırsız şah,
Kesme, öldürme her yıl ve ay.

Sosyal adaletin tesisi ve yoksulluğun önlenmesi

Bu devirde, ataerkil-feodal sınıf, arazi ve suyu eline geçirip, en önemlisi de çiftçileri çalıştırarak, güçlenmeye, zenginleşmeye başlamıştır. Feodal sınıfın iktisaden

güçlenmesi onların iktidarı ele geçirmelerini sağlamıştır. Egemen sınıfının zenginleşmesi, halkın çoğunluğunu oluşturan çiftçiler ve emeği ile geçimini sağlayan sınıfın yoksullaştırılması, baskı ve sömürünün artırılması sonucunda gerçekleşmiştir. Komşu feodallar gibi, Türkmen egemen sınıfı da toprakların merkezi bir otorite yönetimi altında birleştirilmesini düşünmüyordu. Feodal dağınkılık onların işine yarıyordu: iktisadi eşitsizlik, zulüm, sömürü sınıflar arasındaki tezatları şiddetlendirmiştir. “Egemen sınıfın basiretsiz politikası, halkın iktisadi yönden geriliği, 18. asrın ikinci yarısında uygun fırsatların oluşmasına rağmen, Türkmen boylarının birleşmesine engel oluşturmuyordu. Türkmen camiasının önde gelen temsilcileri birleşme çağrısında bulunuyordu. Yerleşik boyları birleştirmek suretiyle merkezi bir devlet kurulması ile ilgili fikirler, Azadi tarafından güçlü bir şekilde seslendiriliyordu.” (Bakasowa 1961: 18). Ancak, “Türkmen boyları arasındaki iktisadi gelişmişlik farkı onların siyasi yönden birleşmesini de zorlaştırıyordu.” (Roslyakov 1989: 36).

Azadî'nin yaşadığı dönemde Türkmen topraklarında sosyal adaletsizlik gittikçe artmaktaydı. Azadi, sosyal adaletsizliğinin sadece toplum düzeni için değil, devlet için de yıkıcı olduğunu düşünmüştür. Azadi, sosyal adaleti gözetmeye ve yoksulluğu önlemeye matuf olarak tüm yöneticileri adil olmaya, fakirlerin durumları hakkında düşünmeye davet etmiştir:

*“Adlydan bolsa halajyk jümle şat
Dergähinda tapsa mazlumlar myrat.”* (Azady 1962: 26)

Adaletten olsa halayık cümle şad
Dergahında bulsa mazlumlar murat.

Azadi, halkın zor ve içinden çıkılmaz durumunu hafifletmek için fakir ailelere, yoksullara ve açlara yardım etmeleri için zenginlere ve idarecilere çağrıda bulunmuştur. İhtiyacı olan aç ve yoksullara yiyecek ve su, hayvan, para vererek yardım edilmesini, fakirlerin yaşamının mümkün olduğu kadar iyileştirilmesini talep etmiştir. Herkesi çalışmasından dolayı adaletli olarak mükâfatlandırmasının idarecinin görevi olduğunu düşünmüştür. Zenginlere ve yöneticilere daha inandırıcı şekilde etki edebilmek için dinî yöntemleri de kullanmıştır. Örneğin:

*“Aňa siz, sahawat ejesi, baýlar!
Ki mahrum olmasyn sizden gedajlar!”*

Siz, sehavet sahibi (cömert), zenginler!
Mahrum kalmasın sizden gedalar (yoksullar)!

*Ki anlar haklary bar sizde maglum,
Çün Kuran içre bu söz boldy mefhum*” (Azady 1962: 68)

Onların sizde (üzerinizde) hakları var, malum,
Çünkü Kuran’da bu söz oldu mefhum.

Azadi, refah ve sosyal adaletin tesisi için yöneticilerin siyaseti bilen, adil, hüner sahibi ve işlerinin ehli olmaları gerektiği görüşündedir:

*“Bir syjasatlyk hekim anda bola,
Ýol uran zalymlara temmi kyla.*

Önce siyaseti bilen hükümdar olsa,
Yol kesen zalimlere ceza verse.

*Kazy hem adyl gerek ikinjisi,
Şerg ile bolgaý halayyk ýolçusy.*

Kadı da adil olmalı ikincisi,
Şeriat ile olsa halayik yolcusu.

*Üçülenji, bolgaý ol hazyk tebip,
Derde derman bermede bir andalyp.*

Üçüncüsü, olsa o hâzik (hünerli) tabip,
Derde derman vermede bir andelip (bülbül).

*Dertliler derdige bolgaý çäremend,
Jümle yllat yazasy andan bähremend*” (Azady 1962: 62).

Dertliler derdine olsa çaremend (çare),
Cümle illet ezası ondan behremend (nasiplenir).

Devletin bağımsızlığının korunması için güçlü orduya sahip olma zorunluluğu söz konusudur. Bu görüşler Azadî'nin kendi dönemindeki doğu ve özellikle Orta Asya ülkelerindeki toplumsal hayatı iyi bildiğine bir kanıttır. Azadi, komşu feodal güçlerin emellerini ve Türkmen halkının hayatını gözlemleyerek, mevcut devlet ve toplum düzeninin halka refah getirmediğini anlamıştır. Bu yüzden toplum için gerekli düzeni aramıştır ve kendince onun ana hatlarını çizmiştir. Sosyal adalet kavramının oluşması ve uygulanmasına Azadi büyük önem atfetmiştir. Bunu fakirlikten bunalan Türkmen halkı için talep emektedir. Devlet ve toplum düzeninin bolluk ve ucuzlukla birlikte halka mutluluk getireceğine inanıyordu. “Orda halk refah içinde olur, mallar çoğalır, Müslümanlar bollukta yaşarlar.” (Bakasowa 1961: 62) demiştir. Refah için ileri sürdüğü koşulları belirli ölçülerde feodal devlette bile gerçekleştirmek mümkündür. Güçlü merkezî devlet, halkın özgürlüğünü ve bağımsızlığını sağlaya-

bilir, belirli ölçülerde adaletin olması, sağlığı koruma, eğitim vs. şeklinde devlet yardımı sağlanabilir. Üretken güçlerin geliştirilmesiyle belirli ölçüde iktisadi ve toplumsal gelişme katedilebilir. Ağır vergi yükünün yok edilmesi, tarımın, ticaretin, şehir planlamasının, köprü ve yol yapımının geliştirilmesi gibi iktisadi ve toplumsal faaliyetler ile devletin toplum hayatındaki iktisadi fonksiyonunun artırılması önem arz etmektedir. Bu faaliyetlerin gerçekleştirilmesiyle halkın yaşam düzeyi iyileşebilirdi.

Vergi ve maliye ilişkileri

Türkmen şairi, ağır vergilere karşı gelerek, idarecilere vergilendirmenin adaletli olması konusunda çağrıda bulunmuştur. “Yüklü miktarda verginin iktisadı tahrip ettiği” ifade etmiştir. Eserinde adaletsiz vergi koyan idarecilerin görüntüsünü çizmiştir. Bu idareciler yönetiminde çiftçiler, sadece vergiyi ödeyemeyecek dereceye değil, varlıklarını dahi sürdüremeyecek seviyeye düşmüşlerdi.

Azadi, devletle hazineyi ve vatandaşa onun refahını birbirinden ayırıyordu. Ona göre; devlet vatandaşın refahının artması için tüm tedbirleri almalı ve vergilendirmede adalet ilkesine uyarak, halkın yaşam şartlarının iyileşmesine yardım etmelidir. Hükümdarın servetinin hakiki göstergesi onun hazinesi olmayıp, halkının refahıdır. Dolayısıyla, “halkın varlıklı olmasını sağlayamadan ve memnuniyetini kazanmadan hazineyi tamamlamak mümkün değildir” (Azady 1962: 48).

*Maly jemg etmek miyesser bolmady,
Tä kişi älemni magmur kylmady.*

Malı cem etmek müyesser olmadı,
Ta kişi alemlerini ma'mur kılmadı.

Azadi, devlet hazinesinin vatandaşı perişan ederek tamamlanamayacağını anlamıştır. “İstibdat, saltanatı temelinden sarsıyor, ülkenin servetini yok ediyor diyordu. Padişahın serveti zor durumunda ona kuvvetli destek olan halkıdır” (Azady 1962: 59) diyerek vatandaşlarını perişan ederek servetini artıran idarecileri akılsız saymıştır.

*Patyşanyň zulmudyr kökün gazan,
Jöwridir hem mülki-esbapyn bozan.*

Padişahın zulmüdür kökünü kazan,
Cevridir hem mülk-i esbabın bozan.

*Mülki-esbap bu ragaýatdyr aňa,
Bes ýaman günde hemayätdyr aňa.”*

Mülk-i esbab raiyattır ona,
Pes kötü günde himayettir ona.

Ayrıca, vatandaşın ihtiyacı için imar, fakirlere maddi yardım vs. amacıyla hazineden kaynak tahsis edilmesine ilişkin talebi de ilgi çekicidir.

*“Köküni gaşym kylan munlar turur,
Mülküni daşym kylan munlar turur.*

Kökün kaim eyleyen bunlar durur,
Mülkün daim eyleyen bunlar durur.

*Kylsa sarp malyň ragaýjatlary sary,
Bolgaý ol şa patyşalar serweri.”* (Azady 1962: 59).

Harcasa malı raiyatlara,
Olur, ol şah padişahlar serveri.

Vergi meselelerine ilişkin görüşleri Azadi'nin devlet maliyesi hakkında derin bilgiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Azadi, halkı, iktisadi yönden zayıflamalarına neden olan kötü yöneticilerin koydukları ağır mali külfetlerden korumaya çalışmıştır. Hükümdarın sadece halkı ağır vergilerle perişan etmekten sakınmayıp, ülkenin imarı ve vatandaşların ihtiyacını temin etmekle yükümlü olduğunu düşünmüştür. Azadi'nin eserinde zekât konusu da ele alınmıştır. Azadi, zekât vermekten kaçınan zenginleri tahkir ederek ilahi ceza ile tehdit etmiş ve onları ahlaksız insanlar olarak adlandırmıştır. Zekâtın zenginlerden alınıp, toplum ihtiyaçları ve fakirler için kullanılmasını istemiştir. “Fakirlere yardım sağlanması için zenginlerin zekât vermesi gerekir” (Azady 1962: 90).

*“Bes müwessa eýlemek misginlere,
Malydan bolgaý zekât her baý era”.*

Pes yardım eylemek miskinlere,
Maldan olur zekât tüm zenginlere.

Söz konusu devirde Azadi, vergi ve hazine hakkındaki görüşleri ile yüklü miktarda vergi zulmü altında ezilen halka tercüman olmuştur.

Para ve mal ilişkileri

Türkmen şairi, eserinde para ve mal ilişkilerine de değinmiştir. Feodal dönemde madeni para zamanla içerdiği altın veya gümüş oranının düşmesiyle değerini kaybetmiştir. Bu durum, feodal yöneticilerin kendi malını artırmak için madeni paraları yeniden basarak değerli maden içeriğini azaltmaları sonucunda oluşmuştur. Madeni paranın nominal değeri onun mal hükmündeki

gerçek değerinden farklıydı. Feodal dağınıklık döneminde her feodal yönetici kendi madeni parasını basmaya çalışıyordu. Sonuçta madeni para sisteminde karışıklık ortaya çıktı ve bu ticareti olumsuz etkiledi. Dolayısıyla, “asrın ortalarına doğru, halk ve halkın ileri gelenleri, madeni paranın mal hükmündeki geçerliliğine uygun olarak tedavüle sokulmasını talep ederek madeni paranın bozulmasına karşı çıkmıştır.” (Bakasowa 1961: 43).

Azadî'ye göre, tedavülde sahte madeni para değil, saf altın kullanılmalıdır. Azadî'nin tedavüldeki paranın kalp değil, saf olmasını talep etmesinin nedeni çok nettir. “Saf altın verildiği zaman müşteri memnuniyetle alır. Altın sahte ise, ey hoca böyle altını müşteri nasıl alsın? Bilmeyerek alan da sonradan vazgeçer ve böyle ticaretin sonu iflastır.” demiştir (Azady 1962: 105).

*“Ger berer bolsañ bu halys altyny,
Algyjy jany bile algaý any.*

Eğer verirsen bu halis altını,
Alan isteyerek alır onu.

*Bolsa hylaf üşbu altyn, ey hoja!
Algyjy ol altyny alsyn nije?*

Olsa hilaf iş bu altında, ey hoca,
Alıcı o altını nasıl alsın?

*Bilmeyen hem almış olsa, red kylar,
Üşbu söwda ahyry berhem bolar”.*

Bilmeyen de almış ise, reddeder,
İşbu ticaretin akibeti yıkılır.

Azadî, ticaretin gelişmesini engelleyen faktörleri tedavüldeki paranın sahte olması ve madeni paranın değerinin bozulmasında görmüştür. Şair, ortaçağ düşünürlerinin büyük kısmı gibi mal-mülk hırsına ve para biriktirmeye karşı çıkmıştır. O'na göre, tüccarlar, tefeciler, idareciler, feodaller vb. üst tabaka temsilcileri mülklerini fakirlerin gözyaşları ve ızdırapları üzerine kuruyorlardı. Kendi emeğiyle çalışanlar ise sefil bir hayat sürüp yoksulluk içinde yaşıyorlardı. “Bu durumdan müteessir olan Azadî, mal-mülk biriktiren zenginlere kendilerini acınacak bir akıbetin beklediğini söylüyordu. Onların aç ve açıkta olanı doyurmaması halinde de yüce yaratıcının kendilerini affetmeyeceği konusunda uyarılarda bulunuyordu.” (Bakasowa 1961: 44). Şair, mal-mülk biriktirenleri açgözlülükle itham ederek; “Tüm dünya servetini eline geçirse de açgözlünün gözü doymaz” (Azady 1962: 97) diyordu.

*“Dolmağaj bergiz herislerniň gözi,
Jümle âlem mülkün alsa, düp-düzi.”*

Dolmaz hiçbir zaman harislerin gözü,
Cümle âlem mülkün alsa, düm-düzü.

Azadi, günümüz kapitalizmde olduğu gibi insanın mutluluğunun maddi yanının doyurulmasında olmadığını; maddi zenginliğin bir amaç değil araç olduğunu, hırsın iyi yönde kullanılması gerektiğini ve mutlu olmak için insanın var olan sınırsız isteklerinin kontrol altına alınmasını öğütlemektedir. Bilindiği gibi, feodal yöneticiler, özellikle doğulu feodaller serveti, zenginliği ile dikkat çekmeye çalışıyorlardı. Mal-mülk zenginliğin göstergesi olup, gerektiğinde onu para olarak kullanmak mümkündü. Azadi, idarecilerin mal biriktirmekle uğraşmamaları, onların asıl servetinin vatan-daşlarının maddi refahı olduğunu vurguluyordu: “Mal biriktirmeyen padişah halkına sitem etmez” (Azady 1962: 59.)

Sonuç

Halkın huzurlu yaşamını ve iktisadi refahını temin edecek merkezi bir devlet sistemi ile siyasi idare varlığı Azadi'nin olması gereken ideal sistemini oluşturmuştur. Merkezi yönetimin tesisi, toplumun gelişmesi ve halkın refahı gibi çok önemli hususlar, Türkmen edebiyatında ilk defa Azadi'nin “Va'z-ı Âzâd” eserinde sistematik olarak konu edilmiştir. Sosyal gelişiminin seyri ve Azadi'nin o devirdeki bilgileri sınıf düşüncesine ve sınıf mücadelesine kadar ulaşmasına izin vermemiştir. Ama o toplumun zenginlerden ve fakirlerden, güçlülerden ve zayıflardan oluştuğunu tespit etmiştir. Eserinde zenginlerin ve fakirlerin, güçlülerin ve zayıfların arasındaki çelişkiler hakkındaki düşüncesini izah etmiştir. Özellikle halkın ve zorbalığın beklentilerinin birbirinden farklı olması hakkındaki düşünceleri çok belirgindir.

Azadi'nin “Va'z-ı Âzâd” eserinde ifade ettiği görüşler incelendiğinde; onun kendi döneminde toplum ve iktisat hakkında sistematik ve ileri bir görüşe sahip olduğu, Türkmen boylarının taleplerine çözüm arayışı içinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Özellikle, Türkmenleri geri kalmaktan kurtarma yolları, halkı zorluktan ve zulümden, yorucu savaşlardan ve soygunculuktan kurtarma, kötü durumda olan tarımı ve ticareti yeniden geliştirme, Türkmen halkının iktisadi durumunu iyileştirme vb. meseleler o dönemin önde gelen insanlarını kafa yormaya sevk etmiştir. Azadi'nin görüşleriyle halkın hayatının iyi yönde değişeceğine, toplumun iç kavgalardan ve yoksulluktan kurtulacağına dair umut vermesi geleceğe iyimser bakışından ve halkı ümitsizliğe düşmekten alıkoyma çabasından kaynaklanmıştır. Azadi, bu yönüyle

Türkmenleri iktisadi ve toplumsal refaha ulaştıracak maddi koşulları dile getirmekle kalmamış; bu koşulların oluşmasına zemin hazırlayacak güçlü bir “toplumsal motivasyon”un teminine yönelik önemli bir görev üstlenmiştir.

Açıklamalar

- ¹ “18. asır başlarında, Hive topraklarında Türkmen boylarından Teke, Yomut, Çavdur, Abdal, İğdir, Arabacı, Deveci ve diğer küçük boylar yaşıyordu. Hive'deki Türkmenlerin yaşam durumu çok karmaşık ve zor şartlar altındaydı. Hive topraklarında yaşayan 200 bine yakın Türkmen uzun süre hayvancılık ve tarımla geçinmiştir. Abulgazi Han zamanında (1643–1663), Türkmen boylarının bir kısmı Tecen ve Merv'e göç etmeyi düşünmüş, fakat Han'ın güç kullanmasıyla geriye dönmüşlerdir. Nadirşah'ın Hive hanlığını ele geçirdiği 1740 senesinde, boyun eğmek istemeyen çok sayıda Türkmen boyu, Balkan, Mangışlak, Üsyurd'a göçmüştür.” (Turkmenistan Yıllar Akademiyası Ş.Baturov Tarih İnstitutu 1993: 91-92)
- ² “Türkmen köylerinde her tarım senesi öncesinde bir kez (Ağustos ayında), Ahal'in bazı yerlerinde senede iki kez (ilkbahar ve kış ekiminin önünde) toprağa-suya hakkı olanların sayımı yapılıyordu. Bu sayıma göre, halka toprak-su bir senelik veya altı aylık süreyle dağıtılıyordu. Süre bittiğinde, herkes eski toprağını-suyunu kaybediyordu. Yeni yılda bu olay yeniden tekrarlanıyordu. Bu sistem “sanaşık” (sayım) olarak isimlendirilmiştir (Yazlıyev 1994: 178)”.
- ³ “Mülk” adı verilen arazi ve su mülkiyetinin özel olarak mülkiyette bulundurulması, daha çok üretim gücünün kullanımına yararlı olmuştur ve “sanaşık” sistemi yavaş yavaş ortadan kaldırmıştır.” (Yazlıyev 1994: 178)
- ⁴ Türkmen topraklarından eski ipek yolunun geçtiği bilinmektedir. İpek yolu, uzak doğu ülkelerini yakın güney ve Avrupa ülkelerine bağlıyordu. Bu yol Merv'den geçerek Murgap kıyısından güneye doğru ayrılmıştı. Sasaniler zamanında güney Türkmenistan üzerinden Hazar denizine ulaşan ticaret yolu da önemlidir. Orta asırlarda Türkmen toprakları üzerinden, esas olarak iki büyük ticaret yolu geçiyordu. “Bunlardan biri uzak doğu ülkelerini yakın doğu ülkelerine bağlıyordu. Diğeri ise, Orta Asya'yı Avrupa ve Rusya'ya bağlıyordu. Bu yolların biri Nişabur'dan Serahs'a ve Merv'e ulaşıyordu. Merv'den geçen yol Kuşmeyhan'ın (şimdiki Kişman harabeliği) üzerinden Amul'a (Sovyet zamanındaki Carcev şehri) ulaşıyordu. Amul'dan Burdalık ve Zemmi'ye (Sovyet zamanındaki Kerki şehri) giden bir yol da bulunuyordu. Ticaret yolunun biri Amuderya'nın sol kıyısından Amul'dan Harezme'ye ulaşıyordu. Merv'den Harezme'ye giden yolların biri Hurmuzfarra'dan Sayfın'e çıkarak, Tahiriya şehrinin yakınında Amul'dan gelen yolla birleşiyordu. Merv Murgab üzerinden Belh, oradan da Hindistan'a uzanan büyük bir ticaret yolu olmuştu (Atamammedow ve diğerleri 1978: 165)”. “Buhara, Hive, Afganistan, İran, Rusya ve diğer ülkelerden gelen kervanlardan mal alıyor ve kendi mallarını da onlara satıyorlardı. Kervanın büyüklüğü ve yolun tehlike durumuna göre ticarete giden kervanın korunması için askeri güç gerekiyordu. Başka yerlere ticarete gitmek, Türkmenlerim ticaretini ve kültür düzeyini geliştirmiştir.” (Yazlıyev 1994: 178). Sonraki dönemlerde, coğrafi keşifler, savaşların devam etmesi ve diğer sebeplerden dolayı bu topraklardan geçen büyük ipek yolunun önemi azaltmıştır.
- ⁵ Eski İran hükümdarı Nuşirevan, 6. asırda yaşamış ve adaletli bir yönetici olarak edebiyata girmiştir.

Azadi's Opinions on Turkmens' Economical and Social Life in the 18th Century

Ahmet Dinç*

Güngör Turan**

Nyyazmyrat Halow***

Abstract

Azadi witnessed a poor life standard of Turkmen people, who did not have an independent state under command control at the beginning of 18th century, and he experienced Nadir Shah's attacks to them. There were bad results of Nadir shah's raid. These were: Turkmen people had migrated to the Karakum desert; they lost their assets and faced poverty. Under difficult economic and political conditions, Azadi wrote a book named "Va'z-ı Âzâd" (Independence Speech). Azadi pointed out main principles of saving people from economic depression, improving welfare and reaching peace and high level of life standard. Azadi had demonstrated solutions of economic and political problems by writing "Va'z-ı Âzâd". Such as: to stop disagreement among people, to have fair administrators, to reform trade and agriculture sector, to improve welfare, to recover poverty, to construct roads, bridges, irrigation canals, to reach high level education. Azadi became an important figure of creating the social motivation to achieve the social and economical solutions to the problems of Turkmen people in 18th century.

Keywords

Azadi, Turkmens, economics, society.

---

* Dr., Canik Başarı University, Department of International Trade / Samsun
da29tr@yahoo.com

** Prof. Dr., Epoka University, Department of Economics / Arnavutluk
gturan@epoka.edu.al, gungorturan@yahoo.com

*** Mahtumkuli Turkmen State University / Türkmenistan

Взгляды туркменского поэта 18-го века Азади на экономическую и социальную жизнь туркмен

Ахмет Динч*

Гюнгор Туран**

Ниязмурат Халов***

Аннотация

Азади был свидетелем ухудшения состояния жизни туркменских племен, не сумевших после падения Великого государства Сельджуков создать свое централизованное политическое образование и вынужденных жить разрозненно под руководством иранских, хивинских и бухарских ханов, а также нападений Надир шаха на турмен. В 18 веке туркменские племена во избежании набегов Надир шаха вынуждены были перекочевать в пустыни Каракумы; население, потеряв свои товары и имущество, полностью обеднело. Азади в своем труде «Ваз-и Азад (Речь о независимости)», написанного в тяжелых политических и экономических условиях, поднял политические, социальные и экономические вопросы, которые бы позволили избежать туркменским племенам экономического краха, повысили бы благосостояние и принесли бы мир и спокойствие туркменскому народу. Азади в своей работе пытался найти решения таким большим социальным проблемам, как прекращение политических разногласий между туркменскими племенами, объединение туркменских племен под руководством мудрых руководителей, оптимизация сельского хозяйства и торговли, повышение благосостояния людей, улучшение положения бедных, восстановление оросительных каналов, дорог и мостов при помощи богатых, искоренение нищеты и воспитание настоящих ученых. Азади в своем призыве к свободе не ограничился только материальными условиями достижения экономического и социального благополучия туркменом, он также выполнил важную миссию, направленную на формирование мощной «социальной мотивации» в деле подготовки фундамента для объединения туркменских племен под централизованной политической властью. В этой работе рассмотрены социальные и экономические вопросы туркменских племен, проживавших в 18 веке на туркменской территории согласно произведению Азади "Ваз-и Азад" и взгляды знаменитого поэта на эти вопросы.

Ключевые Слова

Азади, туркмены, экономика, общество.

---

* доктор, университет Джаник Башары, кафедра международной торговли/Самсун da29tr@yahoo.com

** профессор, доктор, университет Эпока, кафедра экономики/ Албания gturan@epoka.edu.al, gungorturan@yahoo.com

*** Туркменский государственный университет имени Махтумкули / Туркменистан